

**QISHLOQ XO'JALIGI KOOPERATIVLARINI
BOSHQARISHNING NAZARIY VA METODOLOGIK ASOSLARINI
TAKOMILLASHTIRISH**

Tuychiyev Abduraxmon G'ofurovich,

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti dotsenti,

Ablazov Shohruh Abduqahhorovich

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada qishloq xo'jaligi kooperativlarini boshqarishning nazariy va metodologik asoslari tadqiq etilgan. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilarining iqtisodiy manfaatlarini uyg'unlashtirish, resurslardan samarali foydalanish, bozorlarga chiqish imkoniyatlarini kengaytirish hamda moliyaviy va texnologik imkoniyatlarni oshirishda kooperatsiyaning o'rni yoritilgan. Kooperatsiya tushunchasining iqtisodiy mohiyati turli ilmiy maktablar va olimlarning yondashuvlari asosida tahlil qilingan. Shuningdek, kooperativlarni boshqarishda demokratik ishtirok, ixtiyoriy a'zolik, iqtisodiy ishtirok, mustaqillik, o'zaro hamkorlik, ta'lim va axborot bilan ta'minlash kabi tamoyillarning ahamiyati asoslangan. Xalqaro tajriba asosida qishloq xo'jaligi kooperativlarini boshqarishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini takomillashtirish yo'nalishlari ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: qishloq xo'jaligi, kooperatsiya, qishloq xo'jaligi kooperativi, boshqaruv, kooperativ boshqaruvi, fermer xo'jaligi, tashkiliy-iqtisodiy mexanizm, iqtisodiy samaradorlik, agrar sektor.

Kirish

Bugungi kunda qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, kichik va o'rta qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilarining bozordagi mavqeini mustahkamlash hamda ularning moliyaviy, texnologik va infratuzilmaviy imkoniyatlarini kengaytirish agrar siyosatning muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilarining tarqoq holda faoliyat yuritishi, ishlab chiqarish resurslarini xarid qilish va mahsulotlarni sotishdagi tranzaktsion xarajatlarning yuqoriligi, zamonaviy texnologiyalar va moliyaviy resurslarga kirish imkoniyatlarining cheklanganligi kooperatsiyani rivojlantirish zaruratini kuchaytirmoqda.

Kooperatsiya iqtisodiy faoliyat sub'ektlarining umumiy manfaatlarini amalga oshirish maqsadida ixtiyoriy birlashishini ifodalaydi. Mazkur maqolani yozish uchun o'rganilgan ma'lumotlarda kooperatsiya umumiy maqsadlarga erishish va birgalikda faoliyat ko'rsatish uchun shaxslarning birlashishi sifatida talqin qilingan. Shu bilan birga, qishloq xo'jaligi kooperativlarining shakllanishi ijtimoiy, tashkiliy, iqtisodiy, tabiiy, texnik va texnologik omillarning o'zaro ta'siri natijasida yuzaga keladigan murakkab jarayon hisoblanadi.

Zamonaviy xalqaro yondashuvlarda ham kooperativlar fermerlarning resurslarni birlashtirishi, ishlab chiqarish risklarini kamaytirishi, bozordagi muzokara qobiliyatini oshirishi, moliya, texnologiya va xizmatlardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirishi bilan izohlanadi. FAO ma'lumotlariga ko'ra, kooperativlar orqali fermerlar bozorlar, moliyaviy resurslar, sifatli ishlab chiqarish vositalari va texnologiyalarga kirish imkoniyatlarini yaxshilashi, qiymat zanjiridagi muzokara pozitsiyalarini kuchaytirishi hamda umumiy resurslardan foydalanish orqali xarajatlarni kamaytirishi mumkin.

Shu nuqtai nazardan, kooperativlarning faqat tashkiliy birlashma sifatida emas, balki ishlab chiqarish, moliya, ta'minot, qayta ishlash, saqlash, logistika va sotish jarayonlarini integratsiya qiluvchi boshqaruv tizimi sifatida shakllanishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Xalqaro kooperativ harakatining asosiy tamoyillariga ixtiyoriy va ochiq a'zolik, demokratik boshqaruv, a'zolarining iqtisodiy ishtiroki, mustaqillik, ta'lim va axborot, kooperativlar o'rtasidagi hamkorlik hamda jamiyat manfaatlarini hisobga olish kiradi. Shu sababli kooperativ boshqaruvi an'anaviy korxona boshqaruvidan farq qilib, bir tomondan iqtisodiy samaradorlikni, ikkinchi tomondan esa kooperativ a'zolarining manfaatlarini ta'minlashni talab etadi.

Mazkur jihatlar kooperativ boshqaruvining asosiy muammosini — iqtisodiy samaradorlik va a'zolar manfaatlari o'rtasidagi mutanosiblikni ta'minlash masalasini kun tartibiga qo'yadi. Xususan, qaror qabul qilish jarayonida a'zolarining ishtiroki, boshqaruv organlarining hisobdorligi, moliyaviy resurslardan foydalanish shaffofligi va kooperativ faoliyati natijalarini a'zolar o'rtasida adolatli taqsimlash mexanizmlarini takomillashtirish muhim hisoblanadi.

FAO ning zamonaviy yondashuvida ham kooperativlarni rivojlantirishning muhim shartlari sifatida liderlik, boshqaruv va menejment salohiyatini oshirish, biznesni rivojlantirish, institutsional muhitni yaxshilash, bozor va qiymat zanjirlariga kirish imkoniyatlarini kengaytirish belgilangan.

Shuning uchun qishloq xo'jaligi kooperativlarini boshqarishni takomillashtirish masalasini faqat tashkiliy tuzilmani shakllantirish nuqtai nazaridan emas, balki tashkiliy, iqtisodiy, moliyaviy, institutsional va bozor mexanizmlarining o'zaro uyg'unligi asosida tadqiq etish maqsadga muvofiqdir.

Maqolaning maqsadi qishloq xo'jaligi kooperativlarini boshqarishning nazariy va metodologik asoslarini tadqiq etish hamda ularning samarali faoliyatini ta'minlashga qaratilgan tashkiliy-iqtisodiy mexanizmni takomillashtirish bo'yicha ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqishdan iborat.

Maqsaddan kelib chiqib, tadqiqotda quyidagi vazifalar belgilanadi:

- qishloq xo'jaligi kooperatsiyasining iqtisodiy mohiyatini ochib berish;
- kooperativ boshqaruvining asosiy tamoyillarini tizimlashtirish;
- kooperativlarni boshqarishga nisbatan mavjud ilmiy yondashuvlarni tahlil qilish;
- qishloq xo'jaligi kooperativlari boshqaruvining tashkiliy-iqtisodiy elementlarini aniqlash;
- boshqaruv samaradorligini baholash mezonlarini shakllantirish;
- O'zbekiston sharoitida qishloq xo'jaligi kooperativlarini boshqarishni takomillashtirish bo'yicha ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqish.

Adabiyotlar tahlili. Xorij mamlakatlari bo'yicha amalga oshirilgan bibliografik tahlil asosida innovatsiyalar va innovatsion faoliyat sohasidagi nazariy qarashlar, metodologik ba'zis va rivojlanish tendensiyalariga hissa qo'shgan xorijlik olimlar qatoriga, masalan, quyidagilarni kiritish mumkin: J. Madsen, R. Solow, P. Draker, N. Menkyu, Y. Shumpeter, Sh. Groh, J. Hauschildt, S. Salomo va S. Chepel.[4]

Qishloq xo'jaligi kooperatsiyasi nazariyasining shakllanishi XIX asrdagi kooperativ harakat bilan bevosita bog'liq bo'lib, uning dastlabki nazariy asoslari R. Ouen, F. Rayffayzen, L. Luttsati, N.P. Gibner kabi tadqiqotchilarning qarashlarida o'z ifodasini topgan. Klassik yondashuvlarda kooperatsiya, avvalo, individual ishlab chiqaruvchilarning iqtisodiy imkoniyatlarini birlashtirish, umumiy manfaatlarni himoya qilish va bozor munosabatlaridagi mavqeini mustahkamlash vositasi sifatida qaralgan. Jumladan, N.P. Gibner kooperatsiyani ishlab chiqarish va ayirboshlash

jarayonlarida hamkorlikni tashkil etish shakli sifatida talqin qilsa, L. Luttsati uni kichik jamg'armalar va kapitallarni birlashtirish orqali kattaroq iqtisodiy natijalarga erishish imkonini beruvchi iqtisodiy usul sifatida baholagan.

A.V. Chayanovning ilmiy qarashlarida kooperatsiyaning mazmuni yanada kengroq talqin qilinib, kapitalning kooperativ a'zolari manfaatlariga xizmat qilishi asosiy mezon sifatida qaraladi. Uning yondashuvi qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilarining mustaqilligini saqlagan holda, ayrim xo'jalik operatsiyalarini birlashtirish orqali yirik xo'jalik tashkilotlarining afzalliklaridan foydalanish imkoniyatiga e'tibor qaratadi. Bu yondashuv hozirgi qishloq xo'jaligi kooperativlarini boshqarishda ham muhim nazariy asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

M.N. Sobolev kooperatsiyaning ahamiyatini nafaqat iqtisodiy manfaatlarini birlashtirish, balki yangi iqtisodiy munosabatlar va faoliyat sub'ektlarini shakllantirish bilan bog'laydi. Uning fikricha, kooperatsiya orqali iqtisodiy motivatsiya o'zgarib, individual manfaatlar bilan bir qatorda jamoaviy farovonlikka yo'naltirilgan iqtisodiy munosabatlar shakllanadi.

Keyingi tadqiqotlarda kooperatsiyaning tashkiliy-iqtisodiy va institutsional jihatlariga e'tibor kuchaygan. Xususan, qishloq xo'jaligi kooperativlarining shakllanishi va rivojlanishi ijtimoiy, tashkiliy, iqtisodiy, tabiiy, texnik va texnologik omillarning o'zaro ta'siri natijasi ekanligi ta'kidlanadi. Bu esa kooperativlarni boshqarishni faqat ichki boshqaruv jarayoni sifatida emas, balki tashqi institutsional va bozor muhiti bilan bog'liq tizim sifatida tadqiq etish zarurligini ko'rsatadi.

Zamonaviy xorijiy tadqiqotlarda esa kooperativ boshqaruvi masalasi tobora ko'proq governance — korporativ va kooperativ boshqaruv nuqtai nazaridan o'rganilmoqda. Kataike va Gellynck tomonidan 110 ta ilmiy maqolani qamrab olgan tizimli tahlilda agrar oziq-ovqat zanjirlarida boshqaruv

tuzilmasi va iqtisodiy natijadorlik o'rtasidagi bog'liqlik tadqiq etilgan. Mualliflar boshqaruv shaklining samaradorlikka ta'siri yagona universal model bilan tushuntirilmasligini, uning natijasi institutsional va iqtisodiy sharoitlarga bog'liqligini ko'rsatgan.

Franken va Cook tadqiqotlarida qishloq xo'jaligi kooperativlarini boshqarish korporativ korxonalar boshqaruvidan farq qilishi asoslangan. Mualliflar kooperativning ikkiyoqlama xususiyati — bir vaqtning o'zida biznes korxonasi va a'zolar manfaatlarini ifodalovchi tashkilot ekanligi — boshqaruv va samaradorlikni baholashda alohida yondashuvni talab qilishini ta'kidlaydilar.

Estoniya qishloq xo'jaligi kooperativlari misolida o'tkazilgan tadqiqotda esa boshqaruv kengashi faoliyatining professionallashuvi, direktorlarni o'qitish, moliyaviy ekspertiza va boshqaruv jarayonlarini baholash tizimini joriy etish kooperativ boshqaruvini takomillashtirishning muhim shartlari sifatida ko'rsatilgan.

E'tiborli jihati shundaki, 2026 yilda e'lon qilingan keng qamrovli adabiyotlar tahlilida 1987–2025 yillardagi 77 ta empirik tadqiqot o'rganilib, qishloq xo'jaligi kooperativlari samaradorligini baholash uchun sakkizta asosiy yo'nalish — raqobatbardoshlik, moliyaviy natijadorlik, ta'lim, samaradorlik, ekologik, boshqaruv, operatsion va ijtimoiy natijadorlik — ajratilgan. Mualliflar mavjud tadqiqotlarda moliyaviy ko'rsatkichlarga ustuvorlik berilgani, kooperativlarning iqtisodiy va ijtimoiy xususiyatlarini birgalikda baholash esa yetarlicha rivojlanmaganini ta'kidlaydilar.

Qishloq xo'jaligi kooperativlarini boshqarishning yana bir muhim jihati — ishonch va a'zolarining ishtirokidir. 2024 yilda Nigeriyada o'tkazilgan tadqiqotda korporativ boshqaruv va ishonchning kooperativ samaradorligiga

ta'siri o'rganilib, ishonch boshqaruv va natijadorlik o'rtasidagi bog'liqlikni kuchaytiruvchi omil sifatida namoyon bo'lishi aniqlangan.

O'zbekiston sharoitiga bag'ishlangan tadqiqotlar esa alohida ahamiyatga ega. Xususan, O'zbekistonda qishloq xo'jaligi kooperativlarini tashkil etish bo'yicha institutsional muhitni o'rgangan tadqiqotda kooperativlarni yuqoridan pastga qarab ma'muriy tarzda shakllantirish bilan ixtiyoriy kooperatsiya tamoyili o'rtasida ziddiyat yuzaga kelishi mumkinligi ko'rsatilgan. Tadqiqot natijalari fermerlarning davlatga ishonchi, axborot asimmetriyasi va o'zini o'zi tashkil etish qobiliyati kooperativlarning barqaror faoliyati uchun muhim ekanini ko'rsatadi.

Adabiyotlar tahlilidan kelib chiqadigan ilmiy xulosa. SHunday qilib, adabiyotlarni tahlil qilish natijasida qishloq xo'jaligi kooperativlarini o'rganishda uchta asosiy ilmiy yondashuv shakllanganini ko'rish mumkin:

Yondashuv	Asosiy mazmun	Asosiy e'tibor
Klassik iqtisodiy yondashuv	Resurs va kapitallarni birlashtirish	Iqtisodiy manfaat
Tashkiliy-institutsional yondashuv	Kooperativning ichki va tashqi muhitini shakllantirish	Boshqaruv va institutlar
Zamonaviy governance yondashuvi	A'zolar ishtiroki, kengash, ishonch, hisobdorlik va samaradorlik	Boshqaruv sifati

Bizning fikrimizcha, mavjud tadqiqotlarning asosiy cheklangan jihati shundaki, qishloq xo'jaligi kooperativlarini boshqarish samaradorligini iqtisodiy, tashkiliy, moliyaviy, institutsional va ijtimoiy omillarni yagona tizimda baholaydigan kompleks metodologik yondashuv hali yetarlicha shakllanmagan. Ayniqsa, O'zbekiston sharoitida kooperativlarning ixtiyoriyligi, a'zolar ishonchi, boshqaruv professionalligi, moliyaviy barqarorlik va bozor integratsiyasini birlashtirgan boshqaruv modeliga ehtiyoj mavjud.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

- [1]. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2029 yil 23 oktabrdagi "O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020-2030 yillarga mo'ljallangan strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi ПФ-5853-сон Farmoni.
- [2]. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020 yil 22 iyundagi "Paxta xomashyosini yetishtirish va qayta ishlash kooperatsiyalari faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari" to'g'risidagi VM-398-son Qarori
- [3]. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021 yil 15 martdagi "Ichki iste'mol bozorini asosiy turdagi oziq-ovqat maxsulotlari bilan kafolatli ta'minlashga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi №135 Qarori.
- [4]. To'ychiyev A.G'. Agrobiznesni innovatsion rivojlantirish loyihalarini moliyalashtirishning metodologik asoslari. 402. YASHIL IQTISODIYOT VA TARAQQIYOT2023-yil, dekabr. No11-12-sonlar. <https://yashil-iqtisodiyot-taraqqiyot.uz>.
- [5]. To'ychiyev A.G'. AGROBIZNESNI INNOVATSION RIVOJLANTIRISH LOYIHALARINI MOLIYALASHTIRISHNING METODOLOGIK ASOSLARI. YASHIL IQTISODIYOT VA TARAQQIYOT2023-yil, dekabr. No11-12-sonlar..